

„A történelem olyan szajha, akit a győztes lovagol” – tartja az író mondás. A háború utáni első években bajosan várhattunk volna higgadt mérlegelést azok részéről, akik sokszor csak hajszál híján menekültek meg a haláltól. Idővel múlt a hisztéria, a szereplőkről egyre hitelesebb kép alakult ki. Az atombomba megalkotóiról, emigránsokról és honosokról, Hirosima és Nagaszaki utáni tépelődéseikről éppúgy, mint Hitlert szolgáló kollégáikról, szolgálatuk buzgó vagy sunnyogó mértékéről.

Ha fenyeget a diktatúra, ösztön, szimat dolga, megérzi-e az ember a halálos veszélyt. Talál-e alkalmat, hogy meglépjen, mikor a veszély már fennáll. Elengedi-e a hatalom, ha az ízlése tiltakozik. Vagy kitaladja a hazából, kiúzi az országból – amíg egy Himmler nem kezdi el sokallni az emigrációba futókat.

Aki otthon ragadt, annak diktatúrában laborálni kötelező. Kollaborálni – félkatonai szervezetbe, diktátor-pártba belépni, hűségesküt tenni – nem. Természetesen kockázatot vállal, aki meg akarja úszni a kollaborálást. A diktatúra a lelkes menetelőket, a hurrázókat, az ütemes tapsolókat szereti. Ám megtűri a csöndeseket is.

Otto Hahn például – atomfizikus létére! – nem vállalt semmi olyat, amiért utóbb szégyellnie kellett volna magát. Wilhelm Furtwangler próbált, vezényelt, óvta-örizte különvéleményét és a Filharmonikusokat. (Jellemző a korra, hogy a háború után egy évet Hahn is lehúzott egy angol fogolytáborban; Furtwangler ellen pedig elszánt vizsgálatot folytattak a győztesek – Jehudi Menuhinak kellett kiállnia mellette, hogy ismét vezényelhessen.)

Személyes élmény: a hetvenes évek vége felé átolvastam az Archívumban a Rákosi-kor Rádióújságait, különös tekintettel a hangjáték-bemutatókra. Egy idő után már csak bólintottam: igen, ezt a kurzus-munkát is X jegyezte. Miközben Y kolléga Mikszáthot, Puskint alkalmazott rádióra. Talán csak annyi volt a különbség, hogy Y kolléga befogta a száját, térdére nyomta a kezét, amíg X kurzus-munkára jelentkezett. X azután kiemelt prémiumot kapott, talán jutalomudulást a Tátrába; Y kolléga káderlapjára talán rávésték, hogy passzív – más baja nemigen esett. Pedig a Rákosi-kor nem puha alfaja volt a diktatúrának.

A diktátor, valahányszor elvárja az új intézkedése melletti hűségnyilatkozatot, a haza iránti hűségre hivatkozik. A lelkes menetelők is a hazát emlegetik orrba-szájba. Ám igazán a csöndesek őrzik a haza iránti lojalitást, mert tudják: a haza nem azonos a rezsimmel.